

ONA TILI DARSLARIDA SO'ZNING MORFEMIK TARKIBINI O'RGANISH METODIKASI

Kuziyeva Gulchehra Maxsudovna

Namangan viloyati Yangiyo'rg'on tumani

XTB ga qarashli 11-sonli umumiy o'rta ta'lim

maktabining o'zbek tili va adabiyot fani o'qituvchisi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada umumta'lim maktablari ona tili darslarida so'zning morfemik tarkibini o'rganish metodikasi xususida fikr yuritilgan.*

Kalit so'zlar: *ona tili darslari, so'zning morfemik tarkibi, morfema, metodika, so'z yasovchi qo'shimchalar.*

So'zning leksik ma'nosini aniqlash maqsadida uni morfemalarga ajratish til haqidagi fanda o'zining nazariy asosiga ega.

Morfema – so'zning eng kichik, bo'linmaydigan ma'noli qismi.

Morfema ikki turga bo'linadi; 1. O'zak morfema – so'zda albatta qatnashadigan va leksik ma'no anglatadigan morfema 2. Affiksial morfema – mustaqil holda leksik ma'no anglatmay, so'zning leksik va ma'nolarining shakllanishi xizmat qiladigan morfema.

Qo'shimchalar 2 turga bo'linadi:

1. So'z yasovchi qo'shimchalar. So'zning leksik ma'nosini shakllantirish uchun xizmat qiladigan.

2. Forma yasovchi qo'shimchalar so'zlarning grammatik formalarini shakllantirib, turli grammatik ma'nolarini ifodalaydi.

So'zning morfemik tarkibi ustida ishlash bilan o'quvchilar so'zning leksik ma'nosini aniqlashning asosiy usullarini bilib oladilar. Bunda o'qituvchining vazifasi bolalar so'zlarining leksik ma'nosi va morfemik tarkibi bir-biriga bog'liqligini bilib olish uchun eng qulay sharoit yaratish, shu asosda ularning lug'atiga aniqlik kiritishga maqsadga muvofiq rahbarlik qilish hisoblanadi.

So'z morfemani rolini anglash, shuningdek qo'shimchalarning semantik ma'nosini bilish o'quvchilarda nutqning aniq shakllanishiga ta'sir etadi. O'qituvchining vazifasi o'quvchilar so'zning leksik ma'nosini tushunibgina qolmay, matnda aniq affiksli so'zlardan ongli foydalanishlarni oshirish hisoblanadi.

So'zning morfemik tarkibini o'rganish orfografik malakalarni shakllantirishda ham katta ahamiyatga ega. Morfologik tamoyil o'zbek orfografiyasining yetakchi tamoyili bo'lib, bunga binoan so'zlar va ularning tarkibiy qismi, (o'zak va qo'shimchalar) asliga muvofiq yoziladi. O'zak va qo'shimchalarni to'g'ri yozish malakasini nazariy asosda shakllantirish fonetik so'z yasalishiga oid, grammatik bilimlarni maqsadga muvofiq tatbiq etishni talab qiladi. Shuning uchun so'zning morfemik tarkibini o'rganishning muhim vazifalaridan biri o'zak va qo'shimchalarni to'g'ri yozish malakasini shakllantirish uchun zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalar asosini yaratish hisoblanadi.

Soʻzning morfemik tarkibini oʻrganish oʻquvchilarning aqliy qobiliyatini oʻstirishda, xususan, til birligi sifatida soʻzni umumiy bilib olish uchun zarur boʻlgan maxsus aqliy koʻnikmalarni shakllantirishda ham ahamiyatli. Oʻqituvchining vazifasi taʼlim jarayonida bilimni oʻzlashtirish bilan oʻquvchilarni aqliy faoliyatini oʻstiradigan mavxumlashtirish, analiz, taqqoslash koʻnikmalarni shakllantiradigan sharoit yaratish hisoblanadi.

Boshlangʻich sinflar ona tili dasturiga muvofiq, soʻzning morfemik tarkibi 2-sinfda oʻrganiladi. 3-sinfda soʻz turkumlarini oʻrganish bilan bogʻliq holda soʻzning tarkibi haqidagi bilimlarni takomillashtirish koʻzda tutiladi.

Avvalo, til materialini oʻrganish sistemasi nimaligi aniqlab olamiz. Til materialini oʻrganish sistemasi deganda, ilmiy asoslangan izchillikdagi va oʻzaro bogʻlanishdagi bilimlar kompleksini oʻzlashtirishni taʼminlaydigan maqsadga qaratilgan jarayon, shuningdek, shu asosda amaliy koʻnikmalarni shakllantirish koʻzda tutiladi.

Mavzuni oʻrganishda 4 bosqich amalga oshiriladi:

1-bosqich – soʻz yasallishini oʻrganishga tayyorgarlik bosqichi. Bu bosqichning vazifasi-oʻquvchilarni bir xil oʻzakli soʻzlarning maʼno va tuzilishiga koʻra bogʻlanishni tushunishga tayyorlash.

2-bosqich – bir xil oʻzakli soʻzlarning xususiyatlari va barcha morfemalarning asosiy oʻquv vazifasi soʻzlarning maʼnolari qismlari sifatida oʻzak, soʻz yasovchi va forma yasovchi qoʻshimchalar bilan tanishtirish. “Oʻzakdosh soʻzlar” tushunchasini shakllantirish; bir xil oʻzakli soʻzlarda oʻzakning bir xil yozilishini kuzatish hisoblanadi.

“Oʻzakdosh soʻzlar” tushunchasini shakllantirish ularning ikki muhim belgisini, yaʼni mazmuniy va mazmuniy umumiylikning (maʼnosida qandaydir umumiylik borligini) va tuzilishiga koʻra umumiylikni (umumiy oʻzak mavjudligini) oʻzlashtirishga taʼlim jarayonida sharoit yaratish lozim. Taʼlimning bu bosqichida oʻquvchilarning morfema haqidagi bilimlarni yetarli emas, ularni bu tushunchalar bilan amaliy mashqlarni bajarish jarayonida endigina tanishtirilayapti. Shuning uchun oʻqituvchi tarkibi va yasallish usuli oʻquvchilarning yosh xususiyatlariga mos boʻlgan soʻzlarni tanlaydi. Bu soʻzlarni analiz va sintez qilishni boshqaradi, soʻzlarning leksik maʼnosi bilan morfemik tarkibi oʻrtasidagi bogʻlanishni oʻquvchilar bilib olishlarga doimiy gʻamxoʻrlik qiladi. 3-bosqich – oʻzak, soʻz yasovchi va forma yasovchi qoʻshimchalarning xususiyatlari va tildagi rolini oʻrganish metodikasi. Bu bosqichning oʻquv vazifasiga “oʻzak”, “soʻz yasovchi qoʻshimcha”, “forma yasovchi qoʻshimcha” tushunchalarini shakllantirish, soʻzning leksik maʼnosi bilan morfemik tarkibi oʻrtasidagi bogʻlanish haqidagi tasavvurlarni oʻstirish, oʻzakda jufti bor jarangli va jarangsiz undoshli soʻzlarni toʻgʻri yozish malakasini shakllantirish, nutqda soʻz yasovchi qoʻshimchasi bor soʻzlarni ongli ishlatish koʻnikmasini oʻstirish kiradi. Bu bosqichning vazifasi bir-biri bilan maʼlum bogʻlanishda hal qilinadi. Masalan, soʻzda har bir morfemaning rolini oʻzlashtirish asosida oʻquvchilar soʻzning leksik maʼnosi bilan uning morfemik tarkibi oʻrtasidagi bogʻlanishni bilib oladilar. Bracha vazifalar bilan bogʻliq holda, soʻzlarning morfemik tarkibini hisobga olib, ulardan nutqda mumkin qadar aniq va ongli foydalanish vazifasi ham bajariladi.

O'zakni o'rganishning xususiyatlari. "O'zak" tushunchasini shakllantirishda o'quvchilar o'zak o'zakdosh so'zlarning umumiy qismi ekanini va u barcha bir xil o'zakli so'zlarning ma'nosidagi umumiylikni o'z ichiga olishi bilan tanishtiriladi.

So'z yasovchi qo'shimchani roli bilan tanishtirish va shu asosda so'z yasovchi qo'shimchali so'zdan o'z nutqida ongli foydalanish ko'nikmasini o'stirish hisoblanadi. O'quvchilar so'z yasovchi qo'shimcha yordamida yangi leksik ma'no tushunishi muhim ahamiyatga ega.

Forma yasovchi qo'shimchalarni o'rganish xususiyatlari. Har bir morfemaning lingvistik mohiyatda o'ziga xos xususiyatlarga ega. Forma yasovchi qo'shimchada grammatik funktsiya yetakchi hisoblanadi, bu bilan u so'z yasovchi qo'shimchadan farqlanadi.

4-bosqich – so'z turkumlarini o'rganish bilan bog'liq holda so'zning tarkibi ustida ishlash, (3-sinf). So'zning morfemik tarkibini o'rganish sistemasida bu bosqichning maqsadi so'z yasovchi qo'shimchani so'z shaklini o'rganishdagi ahamiyati haqidagi bilimni chuqurlashtirish; o'quvchilarni ot, sifat, fe'llarning yasash xususiyatlarini tushunishga tayyorlash hisoblanadi. So'z turkumlarini o'rganish jarayonida o'qituvchi o'quvchilarga so'z turkumidan boshqasini yoki shu so'z yasovchi qo'shimcha yordamida bir so'z turkumidan boshqasini yoki shu so'z turkumining o'zini yasash mumkinligini tushuntiradi. Masalan, ot ko'proq boshqa bir otdan (baliqchi, ishchi; sinfdosh, sirdosh; bog'bon, oshpaz, kitobxon) shuningdek fe'ldan (elak, kurak, yutuq); sifat ko'proq otdan (suvli, suvsiz, o'tli, o'tsiz) shuningdek fe'ldan (maqtanchoq, o'tkir, sezgir

Fe'llar otdan (ishla, gulla, gapir) sifatdan (oqla, yaxshila, eskir, qoray) yasaladi. O'quvchilarni so'z yasalishi xususiyatlarini tushunishga tayyorlash uchun o'qituvchi ularga muayyan bir yangi so'z qaysi so'zdan va qaysi forma yordamida yasalganini aniqlashga qaratilgan topshiriq beradi. Masalan, o'qituvchi chegara otini aytadi va chegarani qo'riqlaydigan kishini bildiradigan o'zakdosh ot tanlashni topshiradi (chegarachi). Vazifani boshqacharoq berish ham mumkin: o'qituvchi so'zni va so'z yasovchi morfemani beradi. O'qituvchining vazifasi yangi so'zni to'g'ri yasash va leksik ma'nosini tushuntirish hisoblanadi. Masalan, baliq so'zidan –chi qo'shimchasi yordamida yangi so'z yasash, (baliqchi), uning leksik ma'nosini tushuntirish qaysi so'z turkumi ekanini aytish topshiriladi. Ikkala topshiriqda ham o'quvchilar so'zni morfemik taxlil qiladilar. Bunda o'qituvchi o'quvchilar e'tiborini hosil bo'lgan so'z qaysi morfema yordamida, qaysi so'z turkumidan yasalganiga, qanday mashqlarda tilda mavjud bo'lgan so'zlarning leksik ma'nosi bilan morfemik tarkibining o'zaro bog'liqligiga va biror so'z turkumiga xarakterli bo'lgan so'z yasalishi usuliga asoslaniladi.

Bunday mashq turlaridan ayrimlari:

1. O'zakdosh so'zlari bo'lgan matnni leksik-so'z yasalishi tomonidan taxlil qilish. Masalan, quyidagi kabi matn yozdiriladi:

Hovlimizda gulzor bor. Gulzorga har xil gul ekilgan. Ularni gulchi akam parvarish qiladi. Gullar chamandek ochiladi. O'qituvchi rahbarligida bir o'zakdosh so'zdan boshqasi qanday,

qaysi morfema yordamida yasalgani, u qaysi soʻz turkumiga kirishi, qanday maʼno bildirishi aniqlanadi.

2. Leksik maʼnosi keng tushuntirilgan soʻzni oʻzakdosh soʻz bilan almashtirish.

Topshiriq. Ajratib koʻrsatilgan soʻzga oʻzakdosh boʻlgan bir soʻz toping. Uning qaysi turkumiga kirishini ayting va uni soʻz tarkibiga koʻra taxlil qiling.

Olma daraxti koʻp joy (olmazor). Paxta yetishtirish bilan shugʻullanadigan kishi (paxtakor).

Oʻquvchilar oʻqituvchi yordamida shu soʻz qaysi soʻzdan va qanday qoʻshimcha yordamida yasalganini aniqlaydilar.

3. Har xil soʻz turkumiga kiradigan oʻzakdosh soʻzlardan qatnashtirib gap tuzish.

4. Soʻz yasashga doir vazifalar.

Oq, ish, soʻzlardan –la, –chi qoʻshimchalari yordamida yangi soʻzlar yasang. Berilgan va siz yasagan soʻzlar qaysi soʻz turkumiga kirishini isbotlang.

Ish, paxta, kolxoz otlaridan oʻzakdosh otlar yasang. Soʻzlarni tarkibiga koʻra taxlil qiling. Feʼldan ot yasash uchun qanday qoʻshimchalardan foydalandingiz?

Bu vazifalar oʻquvchilardan soʻz yasalishi xususiyatlariga, soʻzlarning morfemik tarkibiga eʼtibor berishni talab etadi va soʻzning morfemik tarkibi shu soʻzning muayyan bir soʻz turkumiga oid ekani bilan bogʻliqligini aniqlashga qaratiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Boshlangʻich taʼlim boʻyicha yangi tahrirdagi davlat taʼlim standarti // Boshl. taʼl. jurnali. Toshkent, 2005. №5. 5, 6, 8-9-betlar.

2. Boshlangʻich taʼlim boʻyicha yangi tahrirdagi oʻquv dasturi // Boshl. taʼl. jurnali. Toshkent, 2005. №5. 21- 33 – betlar.

3. A. Zunnunov va boshq. Adabiyot oʻqitish metodikasi. T.: Oʻqituvchi, 1992.

4. Gʻulomov. Ona tili oʻqitish printsiplari va metodlari. T.: Oʻqituvchi, 1992

5. www.referat.uz